

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

KĄ BYLOJA VIENIŠI KRYŽIAI

2014-03-05

ŽURNALAS: KULTŪROS BARAI

TEMA: Partizanai

AUTORIUS: Jurgis Stašaitis

DATA: 2014-03

Aukštaitija žavi savo ežerais, šviesiais pušynais, vaizdingomis apylinkėmis. Jeigu nuo Molėtų pasuksime Labanoro link, važiuosime nuotaikingu banguotu plentu – nuo vieno kalnelio kilsime ant kito, matysime laukus, išsimėčiusias kaimų sodybas, už miško išvysime nuostabaus grožio Baltųjų Lakajų ežerą. Vaizdingi ežero krantai, salos ir įlankos, nepaprastai skaidrus vanduo... Vilniaus universiteto studentų biologų palapinių stovykla buvo įsikūrusi šiauriniame ežero krante, prie žvyruoto paplūdimio, netoli Mindūnų kaimo. Vienoje iš sodybų gyveno miela, nuoširdi moteris Elena Rusteikienė. Prižiūrėjo nedidelį savo ūkelį, laikė dvi karves, kasdien duodavo studentams puskebabą šilto pieno. Netoliese, buvusios jos tėvų sodybos vietoje, rymojo aukštas kryžius.

Kai su studentų grupele svečiavomės jaukiuose Elenos namuose, ji prisiminė senus laikus – čia vietoj kryžiaus ir senos, plačiašakės liepos stovėjusi graži, tvarkinga sodyba, kurioje gyveno gausi Marijonos ir Antano Kučinskų šeima su aštuoniais vaikais. Buvo erdvus aukštaitiškas gyvenamasis namas, svirnas, klojimas, tvartas, ratinė, šulinys. Prie atokesnio pušynėlio – pirtis. Elena pamena, kad brolis ruošėsi statyti namą, jau buvo suvežtos lentos, rąstai. Bet abu jos broliai žuvo. Jai buvo skaudu prisiminti tą tragediją, sunku pasakoti apie negyjančią žaizdą. Tad mes daugiau neklausinėjom.

Praslinkus dvidešimčiai metų su Elena Rusteikiene vėl susitikome, dabar jau Vilniuje, jaukiame jos dukters Birutės Vilkelienės bute.

Birutė prisimena: kai rusų kariuomenė išvijo vokiečius ir vieni okupantai pakeitė kitus, apylinkėje pradėjo siautėti enkavedistai ir sovietiniai aktyvistai. Jie naršė po sodybas, ieškojo partizanų, jaunų, sovietinėje kariuomenėje tarnauti tinkamų vyrų, krėtė namus. Vertė mokėti duoklę, eiti balsuoti valdžios „rinkimuose“. Molėtuose, Labanore, Švenčionėliuose buvo organizuojami stribų būriai (iš pradžių juos oficialiai rusiškai vadino *istrebiteli* – naikintojai), daugiausia iš nuskurusių degraduotų asmenų.

Labanoro miškuose jau telkėsi partizanai, jie ginklavosi frontui pasitraukus

užsilikusiais ginklais, kasė bunkerius. Vieni iš pirmųjų šiose apylinkėse susibūrė, telkdami partizanus pasipriešinimui, Antanas Tarakavičius ir Antanas Kraujalis. Senojoje Kučinskų sodyboje jie su bendražygiais dažnai lankydavosi. Elena su motina aprūpindavo juos maistu, o Birutės tėvas Antanas Rusteika, siuvėjas, partizanams siuvo drabužius. Po pirtelę prie pušynėlio Tarakavičius įsirengė bunkerį, kuriame neretai dienodavo. Vėliau Tarakavičius su Jonu Vyšniausku buvo enkavėdistų sučiupti ir žuvo. Tai liudija įrašas, rastas ant Švenčionėlių kalėjimo kameros sienos. Mykolas Lipeika buvo įkalintas.

Elenos Rusteikienės broliai Adolfas (26 m.) ir Petras (24 m.) Kučinskai, kaip ir daugelis šio Mindūnų kaimo vyrų, nėjo tarnauti okupantams. Jie įsirengė bunkerį tėvų sodyboje. Nuo karo turėjo sukaupę ginklų, kuriuos atidavė partizanams. Gana erdvų bunkerį įsirengė šulinio medinių rentinių apačioje, iškasę įėjimą į jį šone. Nusileidus į šulinį svirtimi, pro šone esančias dureles patenkama į vidų. Ten buvo gultai, knygų, daug nuotraukų, lempa, net atsarginis išėjimas. Svirtimi jiems nuleisdavo ir maisto.

Deja, Molėtų stribai sužinojo, kur slapstosi broliai, kažkas juos išdavė. 1945 m. vasario 18-ąją, sekmadienį, būrys, vadovaujamas enkavėdisto Sorokino, atvažiavo penkiais vežimais ir apsupo sodybą. Šaudydami žemyn į šulinį, kur buvo bunkeris, brolius sužeidė. Ištraukę iš šulinio, juos abu pagal Sorokino komandą nušovė, o devyniolikmeči Elenai keliose vietose peršovė sijoną. Norėta ją pagąsdinti. O gal paskutiniu momentu jos pasigailėta. Sunku įsivaizduoti visą tą siaubą ir tą neviltį, kai žudoma artimųjų akivaizdoje.

Budeliai, atlikę juodą darbą, išnaršė visą sodybą. Sudeginę pirtelę, po ja rado bunkerį. Tempė iš namų, iš svirno vertingesnius daiktus, maisto atsargas, krovė į vežimus, nušovė ir ten pat sumetė kiaules. Tada išvažiavo kaip viduramžių užkariautojai su prisiplėštu grobiu.

Žiauri egzekucija tuo nesibaigė. Eleną ir jos mamą areštavo, uždarė į Švenčionėlių kalėjimą. Dieną ir naktį jas abi tardė, neleisdami pailsėti. Rengė akistatas su partizanais. Laikė uždare baisiomis sąlygomis, pusbadžiu, gelbėjo tik artimųjų siuntiniai. Kalėjime laikė 11 mėnesių, bet 1946 m. paleido, bylos nesudarė ir nenuteisė. Grįžusios namo, nepaisydamos stribų persekiojimo, palaikė ryšius su partizanais. Kučinskų šeimos parama partizaninei kovai buvo įvertinta – Elena Rusteikienė pripažinta Laisvės kovų dalyve.

Važiuojant toliau, kitoje plento pusėje plyti vaizdingas Stirnių ežeras. Šalia – senos kapinės, o prie pat ežero – dvarvietė, dar 1974 m. ten stovėjo medinis dvaras. Kiek toliau išlikęs senas saugomas ažuolas.

Įspūdinga akmeninė Šv. Jono Krikštytojo nukankinimo bažnyčia, pastatyta iš skaldytų ir tašytų lauko riedulių. Nors meninių vertybių joje nedaug, įspūdinga solidžiu savo paprastumu. Pradėta statyti 1937 m., vėliau statybas tęsė ir pabaigė klebonas Jonas Daugėla 1940 m., padedamas geranoriškų parapijiečių. Tačiau netrukus jis tragiškai žuvo.

Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, Raudonosios armijos daliniai traukėsi ir pro Stirnius. „Birželio 28 d. bolševikai, pasitraukę į Rytus, staiga vėl sugrįžo į Stirnius, nes

kažkas jiems pranešęs, kad ten dar yra kunigas. Sugrižę suėmė kleboną ir, nuvedę prie ežero, sušaudė.“ (Bronius Kviklys, Lietuvos bažnyčios, 4 t., Čikaga, *Amerikos lietuvių bibliotekos leidykla*, 1984).

Kiek kitaip ir detaliau tuos įvykius prisimena Stasė Budrytė. Ji domisi Aukštaitijos partizanų kovų istorija. Vilniaus universitete baigusi lietuvių kalbos ir literatūros studijas, daug metų dirbo redaktore *Vagos* leidykloje, redagavo ir Romo Kauniečio sudarytą knygą „Aukštaitijos partizanų prisiminimai“.

Stasė Budrytė prisimena 1941 m. karštą saulėtą birželio popietę. Dulkėtu keliu nuo Molėtų Labanoro link traukėsi rusų kariuomenės daliniai. Apsišvietusių, pažangių ūkininkų Stasės ir Jono Budrių sodyboje Paužuolių kaime prie Stirnių ežero svečiavosi du Stirnių bažnyčios kunigai, artimai bendravę su Budriais. Nors Staselei ėjo tik šešti metukai, ji gerai prisimena, kad vienas iš jų – Stirnių bažnyčios klebonas Jonas Daugėla (tą vėliau pasakodavo ir jos tėvai) nusivedė ją pažiūrėti, kaip traukiasi rusų kariuomenė. Kunigas ją panešėjo, kai kopė į kalnelį, kad geriau matytų vieškelį, kuriuo slinko sunkvežimių kolonos, patrankos, kareivių voros...

Tuo metu prie Budrių sodybos priėjo du raiti rusų kareiviai. Palikę arklius pasiganyti, užėjo į namus ir pareikalavo, kad šeimininkė juos pamaitintų. Budrienė prikepė pilną dubenį blynų. Staselė, grįžusi su kunigu, matė ir aiškiai prisimena, kaip godžiai kareiviai valgė tuos blynus, taukus sėdami šaukštais. Stasės tėvas vėliau pasakojo, kad kunigas Daugėla, kalbėdamas su raudonarmiečiais, neatsargiai taręs, lyg ir pasišaipęs: „O ką jūsų politrukai dabar veiks, kai visi traukiate?“ To ir užteko. Kareivis metė šaukštą, atsistojo ir persimainiusiu balsu liepė jam eiti kartu į štabą. Daugėla suprato, kuo tai baigsis. Vedamas paežere, kur augo krūmai, plytėjo nendrynas, kunigas nusprendė bėgti. Puolė prie ežero kranto, jau pasiekė nendryną, bet pasigirdo šūviai. Kunigas krito vietoje. Išgirdę šūvius, namiškiai suprato, kas įvyko. Vengdami panašaus likimo, pasislėpė – Budrys po svirno grindimis, o kunigas namo palėpėje.

Parapijiečiai neteko jauno, energingo, visų mylimo klebono. Stirnių bažnyčios šventoriuje iškilo žemės kauburėlis su kryžiumi ir užrašu – „Stirnių bažnyčios klebonas Jonas Daugėla 1909.04.21–1941.06.28.“ Prie keliuko į Budrių sodybą Paužuolio kaime jo atminimui pastatytas kryžius.

Už Stirnių plentas vingiuoja pro Labanoro girią. Abipus kelio rikiuojasi išlakios aukštos pušys. Šalikelėje žemuogių pievelės, spalvingi gėlių kilimai, toliau – tankūs mėlynių uogienojai. Nuo Labanoro girios į šiaurę plyti Minčiagirė ir Ažvinčių giria. Miškuose yra ir kaimų, dirbamos žemės plotų, ežerų, pelkių. Tai didžiulis miškų masyvas, tapęs Lietuvos partizanų prieglobsčiu.

Štai Kanio raistas, iš kurio vingiuoja Kanelės upelis. Paežerėje yra dviejų sodybų liekanos, giliau girioje, prie pelkės, būta dar dviejų. Tik nedidelė laukymė miško tankmėje, sulaukėję alyvų ir serbentų krūmai primena, kad čia gyventa žmonių. Buvusias sodybas sribai sunaikino arba išardę išsivežė, kad nebūtų prieglobsčio partizanams. Sako, kai kas net namus pasistatydino Švenčionėliuose... Buvo ištremtų į Sibirą, vienos iš tų sodybų šeimininkas Antanas Tarakavičius, rėmęs partizanus, sribų sučiuptas dingo be žinios.

Kanio raistas giliai įsiterpęs į girią. Toliau plyti pelkėjantis Kanio ežeras siūbuojančiais krantais. Netoliese iškilęs smėlėtas šlaitas, apaugęs šimtametėmis pušimis. Čia buvo partizanų bunkeriai. Nemažose duobėse likę supuvusių rąstų, lentų.

Šlapiame raisto beržyne pavasari melodingai trimituoja gervės. Karštą dieną čia vėsoma ir net prietema nuo tankių berželių lajų. Eini, ir kojos klimpsta į storą samanų kilimą, žliugsi vanduo. Retas paukštelis čia sučirškia, kartais sukranksi juodvarnis, ir vėl tylą. Nyki, tyli pelkių glūduma – tik berželių viršūnės ošia.

Netikėtai prieš akis išnyra aukštas medinis kryžius. Ištašytas iš pušies rąsto, jau pasviręs, aptvertas paprasta tvorele – keturiais skersiniais, pritvirtintais prie kuolelių. Keista, viduryje raisto – kryžius! Jokio užrašo nėra. Sustojame, tylėdami apžiūrime, apimti nerimo. Aišku, kad čia kažkas žuvo. O gal čia pat ir palaidota?

Tokių vaizdą mes, VU studentai biologai, čia matėme 1966 m. Kai lankėmės po ketverių metų, kryžius jau buvo nuvirtęs, bebaigiantis sunykti. Po daugelio metų Švenčionyse pavyko visai atsitiktinai išsiaiškinti, kas raiste įvyko. Mums patarė apsilankyti Laukagalyje, Godų sodyboje.

Laukagalis – šalia kelio į Labanorą glūdintis nedidelis kelių sodybų kaimelis. Arčiausiai plento stovi tvarkingas geltonai dažytas namas, senutėlis svirnas, kieme – šulinys. Išsikeroję seni, dar amžiaus pradžioje sodinti klevai, du aukšti maumedžiai, sena kupli liepa, nuberta kvapniais žiedais. Keletas avilių su dūzgiančiomis bitėmis – birželio pabaigos medunešis... Čia, į senųjų Godų sodybą, mus ir atvedė daugelį metų ramybės neduodanti mintis, kokią tragediją liudija vienišas kryžius, stovėjęs Kanio raisto glūdumoje.

Sodybos šeimininkai – devyniasdešimtmečiai senukai. Malonaus veido, mielų akių Godienė kviečia užėiti, vaišina pienu ir sūriu, atpjauna korio su kvapniu medumi. O jos vyras Balys Goda guviai prisimena senus laikus. Jis gimęs XIX a. pabaigoje. Eigulio sūnus, visą gyvenimą ir pats dirbo eiguliu Labanoro miškuose. Pažįsta atkampiausias girios vietas. Ir jo brolis Juozas buvo eigulys. Godos augino tris vaikus – sūnų ir dvi dukras. Kai prakalbo apie sūnų, senukų akys pritvinko ašarų. Sužinojome tik tiek, kad sūnus Vladas seniai žuvęs. Nenorėjome aitrinti jų žaizdos ir daugiau neklausinėjome.

1994-aisiais vėl apsilankėme Laukagalyje. Senųjų Godų neberadome. Atgulė amžinojo poilsio šalia vienas kito smėlėtose Labanoro kapinėse. Geltonajame namelyje šeimininkavo jų duktė Aldona Godaitė-Mekišienė, buvusi mokytoja. Išėjusi į pensiją, ji dar aštuonerius metus dirbo pamėgtą pedagogės darbą. Mokytojavo Joniškyje, dėstė lietuvių kalbą ir literatūrą. Užaugino dukrą ir sūnų, susilaukė anūkų. Aldonos sesuo Danutė Jackevičienė irgi mokytoja, iš jos ir sužinojome apie įvykusią tragediją.

Artėjo 1945-ųjų Kalėdos. Žmonės ruošėsi Kūčioms, tvarkė namus, šėrė gyvulius. Net ir pokario nepriteklių slegiami, stengėsi padengti Kūčių stalą. Staiga pasigirdo sunkvežimių variklių ūžimas. Privažiavę kaimą sustojo, iššoko enkavėdistai su automatais, apsikarstę granatomis. Baudėjai skubėjo, net nekrėtė sodybų. Pasklidę vora kas keliolika metrų pradėjo šukuoti mišką. Sunerimo visas kaimas, nes visi žinojo, kad Vladas ir jo draugai – Kazys Juzelskas iš Šnipiškių kaimo, Petras Dičius iš Paminėlio kaimo, vengdami tarnybos Raudonojoje armijoje, slapstosi prie Kanio raisto

įrengtame bunkeryje.

Po keleto valandų baudėjai grįžo, susėdę į sunkvežimius išvažiavo. Tėvai, nesulaukdami sūnaus, sunerimo, puolė jo ieškoti. Bunkerį rado susprogdintą ir tuščią. Visas kaimas kelias dienas jų ieškojo aplinkiniuose miškuose, klausinėjo kaimuose, bet veltui. Tėvai lankėsi Švenčionėlių kalėjime, važiavo į Vilnių – niekas su jais net kalbėti nenorėjo.

Balandžio mėnesį, nutirpus sniegui, pelkėse dažnai būdavo spanguoliaujama. Ir tą kartą kaimo moterys Kanio raiste rinko pernykštes spanguoles. Petro Dičiaus sesuo Vanda rado visų trijų nužudytųjų kūnus. Tapo aišku – juos išdavė sniegas. Tą lemtingą Kūčių dieną šukuodami mišką baudėjai susekė juos pagal pėdsakus šviežiam sniege. Ištrūkti nepavyko. Apsupę suguldė vieną šalia kito ir šaudė į galvas.

Artimieji apiplovė juos Kanio ežero vandeniui. Naktį parvežė į namus. Tėvas sukėlė karstą iš baltų pušinių lentų, trumpam pašarvojo, kitą naktį slapčia palaidojo senosiose Labanoro kapinėse. Sunku aprašyti tėvų ir artimųjų skausmą, sielvartą. Aldona prisimena: nebuvo tokios dienos, kad tėvai neminėtų sūnaus, sielojosi dėl netekties visą gyvenimą. Vladui buvo 20 metų, kaip ir jo draugams. Baigęs Labanoro mokyklą, dirbo Laukagalio girininkijoje, svajojo toliau mokytis. Sesuo prisimena: buvo aukštas, gražus jaunuolis, tvarkingas, linksmas. Nevartojo alkoholio, nerūkė. Turėjo gerą muzikinę klausą, puikiai griežė smuiku. Mėgo groti liaudies dainas, valsus. Po to tėvas nebegalėjo žiūrėti į sūnaus smuiką, likusį kabėti ant sienos. Šeima auklėjo vaikus patriotine dvasia, gyveno viltimi, kad Lietuva kada nors vėl bus nepriklausoma.

Aldona pasakojo, koks gūdas buvo pokaris. Žmones slėgė nuolatinė įtampa ir baimė. Siautėjo enkavedistai, užgriūdavo kareivių būriai. Stribai nuolat krėsdavo namus – ieškojo partizanų, spintose, stalčiuose naršė vertingesnių daiktų. Stribas iš Labanoro Aldonos akivaizdoje susigrūdo į kišenę gražias išeigines jos pirštinaites.

Miškuose būrėsi partizanai, kasė bunkerius, ginklavosi, ragino žmones nepaklusti okupantams. Daug kas pasirinko pasyvų pasipriešinimo kelią – slapstėsi, kad išvengtų rekrūtų dalios sovietų armijoje. Aišku, jėgos buvo nelygios, daug partizanų žūdavo. Aldona pasakoja: „Veža ir veža žuvusius partizanus baltų lentų karstuose. Ir aprauda, ir laidoja naktį, paslapčia, bijodami. Begalinis skausmas slegia žuvusiųjų artimuosius, degina neapykanta atėjūnams.“

Molėtuose, Labanore, Joniškyje išniekintus partizanų kūnus suguldydavo aikštėse, dažniausiai priešais bažnyčią, stribai iš jų tyčiodavosi ir stebėdavo, ar pažins kas iš artimųjų. Joniškyje, prie tada dar nenugriauto paminklo Lietuvos nepriklausomybei, tarp kitų išniekintų partizanų buvo ir mokytojo Juozo Stravinsko iš Juseniškių kaimo kūnas. Stribas iš Jonišio gyrėsi pats mokytoją pašovęs, po to šis ir mirė. Prasidėjus Atgimimui, paminklas buvo atstatytas, bet partizanų palaikai tada ten ir liko neperlaidoti. Labanoro aikštėje priešais bažnyčią, kur buvo niekinami partizanų palaikai, dabar pastatytas kryžius.

Enkavedistai, stribai jautė malonumą, tyčiodamiesi iš partizanų, juos kankindami. Sužeistą Juozą Palakauską užbadė durtuvais. Aldonos tetos Čibinienės, mamos sesers, abu sūnūs išėjo į mišką ir abu žuvo. Stribai motinos akivaizdoje tyčiojosi iš sūnaus

Algimanto kūno, numesto Labanoro aikštėje. To sukrėtimo palaužta, vėliau ji nebevaldė nei rankų, nei kojų. Mamos brolio, pasienio policininko, sūnus Algirdas iš Ažubalių kaimo irgi išėjo į mišką. 1947 m. karštą vasaros dieną grupelė partizanų maudėsi nedideliame Dobulio ežere. Apsupti sribų, visi žuvo. Tarp jų ir Rusteika iš Vidugirio kaimo.

Stribai daugiausia buvo tamsūs, nuskurę, primityvūs tipai, dažnas įnikęs į alkoholi. Toks buvo sribas iš Labanoro, dirbęs kroviku parduotuvėje, kur nuolat galėdavo gauti degtinės. Du Labanoro sribai ir sribas iš Jonišio ypač žiauriai kankindavo sugautus partizanus, terorizuodavo kaimų žmones.

Nenuostabu, kad partizanai keršydavo ir sribams, ir išdavikams, kurie įskųsdavo partizanus arba jų rėmėjus. Teisdavo ginkluotus plėšikus, kurie žudė gyventojus, apsimėdami partizanais. Buvo ir nekaltai nukentėjusių. Neaiškiomis aplinkybėmis Labanore žuvo Tarakavičiaus žmona ir Lipinskų šeima. Narušių šeima buvo išžudyta ir sudeginta namuose Jonavos kaime.

1951–1952 m. dauguma partizanų jau buvo žuvę. Bet liko pavienių kovotojų. 1952 m., kai visos viltys žlugo, partizanas Žaptorius dar bandė telkti Labanoro apylinkėse išlikusius jaunus vyrus kovoti su okupantais.

Neatpažįstamai pasikeitė Lietuva, tapusi nepriklausoma. Slenka į užmarštį baisūs karo ir pokario metai. Vis rečiau jie prisimenami, nes išaugo jau kelios kartos.

Gausu poilsiautojų šviesiuose Labanoro šiluose, ežerų pakrantėse. Žmonės grybauja, uogauja, maudosi Rašyje, Stirniuose, Baltuosiuose Lakajuose. Bet ar dažnas susimąsto, kiek daug čia sudėta aukų, kad Lietuva pagaliau taptų laisva?